

A HÁROM „T” (TUDÓSNEVELÉS, TÁMOGATÁSOK, TÁVOZÁSOK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉRE)

A század eleji viszonyokról röviden...

A rendszerváltozás előtti évtizedekhez mérten az 1989/90-et követő évektől mennyiségében, irányultságában és aránytaltságában is igencsak megváltoztak a két világháború közti magyar kormányok *kulturpolitikájával* és *oktatáspolitikájával* foglalkozó publikációk. A különféle megközelítések megegyeztek vagy legalábbis konszenzust jeleztek abban a kérdésben, hogy a trianoni magyar államiság rendkívül szűk politikai és gazdasági mozgástérrel rendelkezett. A külső hatalmi viszonyok kényszerítő erején túl – és nem tagadva, hogy annak következtében – az ország belső egyensúlyi viszonyai sem tettek lehetővé jelentős és megvalósítható politikai, gazdasági és társadalmi reformokat. A szinte természetesen vehető revíziós törekvések, melyek a háború előtti rend restaurálására irányultak, és azok szándékai, akik a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódást szorgalmazták, egymásnak „ellentmondó”, ambivalens helyzeteket teremtettek.

A trianoni békediktátum előidézte helyzetből származott felismerés, hogy a korábbi dualista alapokon nyugvó államnemzet-értelmezés érvénytelenné vált, valamennyi tudományterületen érezte hatását. Új nemzetmegtartó erőre, kohézióra, ideológiára volt szükség. Az *államnemzet fogalmát felváltotta a kultúrnemzet fogalma*. Az ország vezető politikusai tisztában voltak az 1910-es népszámlálás adataival, a Történelmi Magyarország etnikai térképével, azzal, hogy a magát magyarnak valló népesség az ország középső részén koncentrálódott. Az elszakított térségek (Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság) egy része azonban továbbra is zömében magyar lakta volt. Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalom-meghatározást nemcsak a trianoni határokon kívüli magyarság egységes kultúr nemzetként való elismertetése és összetartása tette szükségessé, hanem az is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején fokozatosan

romló (a külföld szemszögéből megítélt, többnyire téves) magyarsággép a társadalmi és gazdasági élet fejlesztése érdekében is korrekcióra szorult.¹ Ehhez mindenképpelt egy olyan korszerű szakemberképzés megteremtése volt szükség, amely lehetővé teszi az elit létrejöttét, a nemzetközi tudományos életben is közlekedni tudó magyar kutatók megjelenését.

Az alapok lerakására egy osztrák ősökkel rendelkező magyar arisztokrata, *Klebelsberg Kuno* (1875–1932) vállalkozott.² A liberális időszakban

1 „A 17. század végén, amikor megindult a török kiszorítása Európából, akkor Magyarország ‘a nemzetközi politika országútján keresztül állt’, következésképpen a magyarságot a korabeli európai közvélemény nemhogy nem tekintette a ‘kereszténység védőbástyájának’, hanem inkább ‘ellenségnek’ tartotta. Majd a 19. század derekán az osztrák ‘nagynémet’ propaganda szorgoskodott nagy erővel azon, hogy Magyarországot Európától minél jobban elszigetelje, a kiegyezés évtizedeiben pedig a kárvalótt nemzetiségi mozgalmak jószerivel azokat a vádakot terjesztették a magyarság ellen, amelyet korábban az osztrákok állítottak rólunk. A világháború előzőlő esztendeiben a Magyarország elleni propaganda ezeken a jól lekövetelt síneken futott tovább” – írja Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 241.; Kosáry Domokos (1985): *Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében*. Budapest, 29.; Köpeczi Béla (1976): „*Magyarország a kereszténység ellensége*”. A *Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest.

2 Huszti József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, MTA. Az 1945 utáni években Klebelsberg „a fasizmus hazai szállásadójának, a neonacionalizmus megteremtőjének és kimunkálójának” minősült. Lásd: Balogh Sándor, Kerényi György, Szabolcsi Miklós, Tar Károly, Sárközi István és mások tanulmányait. Klebelsberg Kuno tevékenységének tárgyilagos értékelése és személyének rehabilitása a rendszerváltozás előtti évtizedekben Glatz Ferenc, Móra László, Tökéczky László és T. Kiss Tamás nevéhez fűződött. A rendszerváltozás után számos történész,

szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanulmányokat folytatott Klebelsberg érzékenyen és azonnal reagált a korszellem fő tendenciáira, és nemcsak a számára elfogadható, általa képviselt konzervatív reneszánsz formájában. A hazai liberalizmus sokoldalú polgári meghaladását nem csupán politikai és gazdasági síkon tűzte ki célul, hanem tudományosan és a tömegekre hatóan a mindennapok szintjén is. A hazai történészek túlnyomó többsége szerint a magyar *újkonzervativizmus* liberális elemeket sem nélkülöző reformjai nagyrészt megkéstek, mert kialakulásuktól kezdve elvállalták az *ókonzervatív* hadállások védelmét is. A kulturális reformok az „örizve korszerűsítés” keskeny medrébe szorultak, és igazi bázisuk csupán az államhatalom és az elszegényedett középosztály volt.

Klebelsberg maradéktalanul bízott abban, hogy a trianoni határok csak időlegesek, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban *kultúrversenyt* vívnak majd egymással. A „Gróf” – ahogyan ellenfelei gyakorta nevezték – rövid távon tévedett. Az első világháborút lezáró igazságtalan békeszerződések és a hatalmas méretű fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellentmondásokat produkáltak, jelentős feszültségeket idéztek elő, amelyek kevésbé kedveztek ennek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának. Klebelsbergnek azonban hosszabb távon igaza lett. Bebizonyosodott, hogy ebben a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban az oktatás, a művelődés és a művészetek ügye mellett a tudomány, a tudományos szakemberképzés támogatását kiemelten szükséges kezelni, mivel ez az egyik olyan innovációs erővel bíró beruházási prioritás, amely azután a társadalmi felemelkedést más területeken is felgyorsíthatja. Beigazolódott, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen, nemzet-

kutató és politikus figyelme fordult Klebelsberg Kuno munkássága felé. Többek között: Bakos István, Bogoly József Ágoston, Haág Zalán István, Hencz Péter, Kékes Szabó Mihály, Kiss Róbert Károly, Klebelsberg Éva, Koncz Sándor, Ladányi Andor, Mann Miklós, Marosvári Attila, Miklós Péter, Nagy Péter Tibor, T. Molnár Gizella, Romsics Ignác, Sipos József, Schneider Márta, Szabó Miklós, Székelyné Kőrösi Ilona, Ujváry Gábor, Zombori István és még sokan mások publikációs fémjelzik ezt a törekvést. Az országban az 1989/90 utáni időszakban a számos helyen felállított Klebelsberg szobor, felavatott emléktábla, intézmény elnevezése jelzi az 1920-as évek kultuszminiszterének rendszerváltás utáni – túlzásoktól sem mentes – átértékelését.

közileg is számottevő „gazdasági tőkéje” a teljesítmények létrejöttét garantáló tudás. Politikusként gyakorta hangoztatta, hogy a társadalomtudományok nemzeti színezetűek, de európerként azt látta, hogy a tudományok (különösen a természettudományok) nem ismernek határokat. Céljainak elérése érdekében, dacolva a politikai közhanglattal, szembeszállt „pártjának keményfejű képviselővel”, együttműködésre törekedett a „bűnös antant kormányokkal”, szakmai kapcsolatok megteremtését és ápolását szorgalmazta számos nyugati tudományos szervezettel.

„Nekiünk létérdekiünk, hogy nagy kapcsolatunk a Nyugattal minden körülmények között meglegyen”³

A trianoni békediktátumot követően kialakult Nyugat-ellenes hazai politikai/társadalmi miliőben Klebelsberg – annak ellenére, hogy miniszterisége idején bírta miniszterelnöke bizalmát és támogatását – folyamatosan arra kényszerült, hogy indokolja szak/tudományos szakemberképzési törekvéseit.

Klebelsberg beszédeiben és publicisztikáiban – különböző variációkban – gyakorta hangoztatta alapelvként, hogy a Nyugathoz az ország csak akkor lesz képes felzárkózni, „ha elérjük azt, hogy az élen minden téren olyan szakemberek járjanak, akik az európai mértéket teljesen megütik... Ha ez így lesz minden téren, akkor majd nem esik meg velünk az, hogy nagy elhatározásaink bizony elég gyakran nem ütnek meg az európai mértéket, s hogy még jóakaró külföldi barátaink is fejszóválva vagy szánakozó mosollyal nézzék állásfoglalásunkat és alkotási próbálkozásainkat, amelyek a XX. század harmadik évtizedébe bizony-bizony nem egyszer alig illenek be.”⁴

A magát gyakorlatias miniszternek tartó Klebelsberg a Nyugathoz történő felzárkózás hatékony eszközének az új alapokra helyezett *ösztöndíjrendszer* kimunkálását és bevezetését tekintette. Magyarországon a háború előtt alapított ösztöndíj anyagi alapját a fixkamatozású értékpapírok és záloglevelek jelentették, amelyek az infláció következtében értéküket veszítették. Annyira, hogy – a miniszter szavaival – „a legtöbb ösztöndíjat ma már nem is érdemes megfolyamodni, mert a kérvény bélyege magasabb, mint az ösztöndíj maga”.⁵ A közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalá-

3 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926.* Budapest, Athenaeum, 1927. 552.

Továbbiakban: BCT

4 BCT, 332.

5 BCT, 325.

sakor, 1925. november 25-én a következőket mondta: „Minden nemzetben bizonyos számú tehetség mindig születik. Attól, hogy az illető nemzetben a szelekció meg van-e szervezve, vagy nincs, függ azután, hogy ezek a tehetségek a maguk egészében ki tudnak-e fejlődni? Jól tudom, hogy ezen a téren bizonyos szkepszissel fogunk találkozni. Jól tudom, hogy sokan lesznek, akik azt fogják mondani, hogy a tanítóság hány gyermekben fog különös tehetséget felismerni, aki később középszerűnek fog bizonyulni vagy pedig hányszor fog az előfordulni, hogy a nagy tehetségek nem fognak felismertetni. Én ezt koncedálom, de azt kérdem, hogy ha tíz év alatt csak 25–30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor szolgálatot a magyar nemzetnek?”⁶

Tiszteletbeli bölcsészdoktorrá történt felavatásakor Pécsen megtartott beszédében elhatárolta magát attól a vádtól, amely szerint számára az elitképzés csupán azért fontos, hogy „három-négyezer emberrel” – mint valamiféle üvegházi kultúra termékével – reprezentálja a magyar kultúrát külföldön. Előadásában⁷ érzékletesen esetelte: ha „nem jó az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibáztok a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek el, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. Ha a magas kultúrának a laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor a néptanító... sem terjeszti a művelődést... Az oxfordi egyetem egyike a legdrágábbaknak a világon, viszont a magyar diplomácia szempontjából mégis fontos, hogy néhány tehetséges fiatal ott folytasson tanulmányokat, mert az egyetemi évek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a hallgatók kapcsolatba kerüljenek az angol társas élettel.”⁸

A Nyugathoz való kötődést és kapcsolódást segítő ösztöndíjrendszer érdekében Klebelsberg szellemtörténeti érvek is hivatkozott. Glatz Ferenc munkáiban rámutatott, hogy a történelem idézése a két világháború között – különösen az 1920-as években – politikai állásfoglalást is jelentett.⁹ Az

ismert neves történész, Szekfű Gyula (1883–1955) *A magyar állam életrajza* című, 1916-ban német, majd magyar nyelven is megjelent munkájában alaptételként hangsúlyozta a „keresztény–germán kultúrközösséget”. Ez a kultúrközösség lényegében a volt német-római császárság kereteit kívánta kijelölni, illetve annak szinonimájaként a „közép-európai hatalmakat”, vagyis lényegében a központi hatalmakat, amelynek Magyarország is alkotó része. Klebelsberg Kuno gyakorta említette, hogy „a humanizmus, barokk és rokokó, fejedelmi abszolutizmus és forradalmak, mint nagy európai eszméáramlatok eljutottak hozzánk, de a magyar határokon túl keletre, délre nem jutottak, ez mutatja, hogy hol voltak és hol vannak az európai művelődés végső határai”¹⁰ Klebelsberg – mint valamennyi szellemtörténész – szerint tőlünk Keletre azért nem létezik Európa, mert nem találhatóak meg azok a művészeti stílusok, politikai és gazdasági formációk, amelyeket mi a nyugat-európai fejlődésből átvettünk. Az elmélet sok tekintetben hamis, mert a különböző fejlődési fokon álló népek kölcsönhatásukban éppen úgy adtak egymásnak, mint kaptak egymástól. Kulturális fokuk nem valami titokzatos, jogilag vagy népfajlag megalapozott kulturális termelőerő bizonyítéka, hanem történelmi–társadalmi–gazdasági fejlődésük számos összetevőjének következménye. A történelem viszont valóban kínálja azt a tanulságot, hogy elsősorban a német nyelv- és kultúrterületeken létrejött államok tanúsítottak irántunk gazdasági, politikai és kulturális téren érdeklődést. A magyar szellemtörténet azonban ebből azt a következtetést vonta le, hogy a magyar nemzeti függetlenség, azaz a magyar fejlődés önállósága akkor került veszélybe, amikor a magyarság nem tudott összhangba kerülni a Nyugattal, és Kelet alattomos erői felmorzsolgatták.¹¹ Klebelsberg a Nyugathoz való kötődésben nemcsak „magyar tradíciót” látott, amely – szerinte – „szakadatlanul érvényesült attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István (kb. 975–1038) bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett, a művelődés élharcosává tett”¹², hanem egyben történelmi indok volt a Szovjetuniótól való elhatárolódáshoz is.

Klebelsberg Kuno az erdélyi birtokait elveszítő Bethlen Istvánnal (1901–1944), miniszterelnökével (1921. 04. 14. – 1931. 08. 24.) ellentétben – akinek figyelmé centrumában inkább a határokon túlra szorult magyarság volt, a tárca tudománypolitikáját az

10 BCT, 60.

11 Szigeti József (1964): *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, Kossuth Kiadó, 133.

12 BCT, 552.

6 BCT, 547.

7 BCT, 487.

8 BCT, 487, 553.

9 Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Kossuth Kiadó; Glatz Ferenc (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

egyetemes horizontok felé terelte. A *tudomány terén Klebelsberg Bécsset, Rómát, Berlint, Londont és az Egyesült Államokat tekintette mércének és mérvadónak*.¹³ Széchenyi Istvánt (1791–1860) többek között azért vallotta egyik példaképének, mert Magyarország gazdasági és szellemi fejletlenségét külföldi – nyugati – „tulajdonságok beoltásával akarta gyógyítani”. Eötvös József (1813–1871) pozitívumának pedig azt tartotta, hogy „bekapcsolta Magyarországot a nagy európai eszmeáramlatokba, mégpedig összhangot teremtve a sajátos magyar viszonyok és európai közhangulat között”¹⁴ *A túlságosan Nyugatra koncentráló Klebelsberg figyelme nem tudott kiterjedni az Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban maradt tehetséges magyar fiatalok támogatására.*

Klebelsberg érvei között gyakorta szerepelt, hogy az ország sokrétű és elmélyült kapcsolata csak akkor alakulhat ki a nyugati társadalmakkal és tudományos élettel, ha a szakemberek szakmájukhoz nemcsak európai színvonalon értenek, hanem elért eredményeiket képesek idegen nyelve/ke/n is közvetíteni. A miniszter a hazai tudomány művelői egyik legnagyobb problémájának azt tartotta, hogy „Kiváló tudású emberek, akik itthon a legnagyobb nagyrabecsülésben részesülnek, az idegen emberek előtt hiányos nyelvismereteik következtében kultúrájukat nem tudják érvényre juttatni.”¹⁵

Korabeli kormányzati törekvések a tudományos szakemberek képzésére, a fiatal kutatók képzése érdekében

A korabeli magyar kormányok tudománypolitikáit¹⁶ a külön-külön is mintegy tíz évig regnáló

13 Vajda Barnabás (2004): *A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebelsberg Kunó levelezésében.*

Társadalomtudományi Szemle, 4. sz.

<http://66.249.93.104/>

search?q=cache:7Yem0qQLuyEJ:www.foruminst.sk/publ/szempl Letöltve: 2009. 02. 09.

14 BCT, 637–638.

15 BCT, 322.

16 A nemzetpropaganda külföldi elősegítése érdekében a kormányzati tudománypolitika megvalósításában részt vett a Külügyminisztérium is. A tárca Politikai Hírszerző Osztálya készítette elő sok esetben a tudósok, tanárok, diákok külföldre utazásait, közreműködött a diák- és oktatócserék megszervezésében. Az osztály támaszkodott a 15 szövetségből – többek között az 1872-ban alakult Egyetemi Körből, az Orvostanhallgatók Segélyező és Önképző Egyesületéből, a József Műegyetemi Segítő Egyesületből, az 1901-ben létrejött Bethlen Gábor Körből, a Szent Imre Körből – 1920. február 9-én alakult Magyar Egyetemi és főiskolai Hallgatók Országos Szövetségére, a MEFHOSZ-ra. Lásd Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 247–248.

kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenysége fémjelzte. Történelmi tények igazolják, hogy a miniszter Klebelsberg (1922. 06. 16. – 1931. 09. 24.) *a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról* szóló törvényjavaslata, majd az elfogadott törvény (1927. évi XIII. t. c.) segítségével sikeresen járult hozzá a hazai tudományos intézményrendszer alapjainak lerakásához és a tudományos szakemberképzés állami kötelezettségeinek rögzítéséhez. A törvény végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket részint kormányzati költségvetés, alapvetően Károlyi Mihály (1875–1955) vagyonának elkobzott része biztosította.

A 1927. évi XIII. t. c. segítségével Klebelsberg:

- legitímálta a sokrétű és sokszintű kapcsolatteremtését és kapcsolattartását a Nyugattal;
- állami támogatásban részesítette az idegen nyelvek intenzív oktatását;
- kormányzati hozzájárulást biztosított a tehetséges fiatalok külföldi képzéséhez és továbbtanulásához.

*A törvény hét paragrafust tartalmazott:*¹⁷

- 1.§. Tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzése.
- 2.§. A külföldi magyar intézetek szervezete.
- 3.§. Az ösztöndíj-tanács felállítása.
- 4.§. Az ösztöndíj-tanács szervezete.
- 5.§. Az ösztöndíjakra való jelölés.
- 6.§. Az ösztöndíjakkal kapcsolatos előnyök és köteleességek.
- 7.§. Végrehajtási záradék.

A törvény rögzítette, hogy a magyar tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzésének előmozdítására külföldi magyar intézetek,¹⁸

17 BCT, 180–184.

18 Klebelsberg Kuno (1929): *A háború utáni magyar tudománypolitika.* In: *Magyarok a kultúráért.* Budapest, Magyar–Francia Kultúrliga, 207–214.; Kornis Gyula (1932): *A magyar tudománypolitika. A magyar művelődésügy. A magyar állam élete.* Budapest, A Magyar Állam-élet Monográfiája Kiadóvállalata, 27–50.; Ujváry Gábor (1998): *Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945.* Limes, 1. sz.; Ujváry Gábor (1995): *A Római Magyar Intézet története 1912–1945.* Levéltári Szemle, 4. sz.; Romsics Ignác: *Francia–Magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „magyar intézet” a két világháború között.* In: *A Magyarsággutató Intézet évkönyve.* Bp., 1989.; Ujváry Gábor (2008): *„A magyar kultúra külföldi őrszemei”. A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és*

valamint ösztöndíjak és kutatási segélyek szolgálnak, amelyek bel- és külföldre szólnak. Ösztöndíjat kaphatnak azok a középfokú intézeti tanárjelöltek is, akik az angol, francia, német és olasz nyelv és irodalom oktatására készülnek. A törvény arról is intézkedett, hogy a kedvezmények adományozásánál minden téren, úgymint a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a művészet terén kellő számban legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek szakszerű megoldása érdekében szükség van.

A törvény alapján:

– a külföld legfőbb művelődési központjaiban a vallás- és közoktatásügyi miniszter az ottani tanulmányok megkönnyítése és az ösztöndíjak vagy kutatók elhelyezése végett magyar intézeteket létesített;

– olyan külföldi városokban végzendő tanulmányokra, amelyekben magyar intézetek nincsenek, kézi ösztöndíjat biztosított a kulturális kormányzat, amely azonban külföldi college-okhoz volt kötve;

– a tudományos munkának Magyarországon való előremozdítására egyszeri kutatási segélyek vagy évi ösztöndíjak szolgáltak;

– az ösztöndíjak fedezésére és a külföldi magyar intézetek fenntartására a következő források szolgálnak: a Nemzeti Közművelődési Alapítvány jövedelmének egy része, a vallás- és közoktatásügyi miniszter kezelésében lévő alapok és alapítványok jövedelmének e célra fordítható összegei, az állami költségvetésben szereplő ösztöndíjkeret, az esetleges adományokból rendelkezésre álló összegek, valamint a volt ösztöndíjak által későbbi boldogulásuk idején visszatérített pénzek.

Klebelsberg Kuno az ösztöndíjrendszer szerves részének tekintette a különféle hazai és külföldi alapítványok, valamint segélyek (egyszeri felajánlások), sőt néhány nyugati ország kormányának magyar diákok számára létesített ösztöndíjait, továbbá a vagyonos családok hozzájárulásait, amelyekkel kiegészítették a gyermekeik továbbtanulásához szükséges összegeket. A VKM éves költségvetései ugyanakkor minden esetben tartalmazták a különféle külföldi ösztöndíjakhoz nyújtott kormányzati hozzájárulásokat is.¹⁹

lektorátusok. <http://www.pccd.hu/nemzetismeret/html/10-2.html>. Letöltve: 2008. 10. 06. 40–41. 19 XV. Törvénycikk az 1925/26. évi költségvetésekről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1925. évi június hó 27-én kiadott 10. számában. XI. Törvénycikk

Hóman Bálint (1885–1951), az 1930-as évek kultuszminisztere (1932. 10. 1. – 1938. 05. 13.; 1939. 02. 16. – 1942. 07. 3.) kisebb módosításokkal, de folytatta a hazai tudományos szakemberképzés és intézményrendszer fejlesztését. A tudósképzés támogatását kormányközi kapcsolatok megkötésével igyekezett elősegíteni. Együttműködési szerződéseket kötött Lengyelországgal (1935. évi XVII. t. c.), Olaszországgal (1935. évi XVIII. t. c.) és Ausztriával (1935. évi XIX. t. c.), továbbá Németországgal (1937. évi V. t. c.), Észtországgal (1938. XXIII. t. c.), Finnországgal (1938. évi XXIX. t. c.), Japánnal (1940. évi XXI. t. c.) és Bulgáriával (1941. évi XVI. t. c.). A törvényben kihirdetett egyezmények többek között tartalmazták a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcserét, az ösztöndíjasok kölcsönös küldését. Az egyébként németbarátnak ismert Hóman komoly kísérleteket tett francia, amerikai, angol tudományos szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésére és továbbvitelére is. A tudománypolitikájában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – arra törekedett, hogy megtartsa, és fejlessze Magyarország kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és az Egyesült Államokkal.²⁰

Konkrét lépések, ösztönzések és ösztöndíjak

A széles látókörű szakpolitikus, Klebelsberg az 1920-as években két *tendenciára* hívta fel a figyelmet. Láttá és tapasztalta, hogy a 20. század tudománypolitikája kifejezetten *természettudományos* irányt vett, amely erős *nemzetközi jelleggel* bírt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a természettudományok nem ismernek határokat. A másik tendenciát a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége 1924-ben kiadott első jelentésének előszavában fogalmazta meg. A következőket írta: *„A vezetés terén a világháború következtében Európát Amerika váltja fel. Azt azonban csak a jövő mutathatja meg, hogy a magas kultúra terén, a szellemi és kedélybeli élet legmagasabb régióiban: szépirodalomban, művészetben és tudományban Amerika képes lesz-e az emberiségnek azt nyújtani, amit Európa kétezer éven át adott.”*²¹

az 1927/28. évi költségvetésről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1927. évi június 30-án kiadott 5. számában. XXXIII. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1928. évi június hó 29-én kiadott 19. számában. XXXI. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1929. évi június hó 29-én kiadott 15. számában. XX. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1930. évi július hó 1-én kiadott 13. számában.

20 Ujváry Gábor (2008): I. m. 40–41.

21 Közművelődés, 1924. 7–8. sz. 295.

Klebelsberg jó érzékkel ismerte fel, hogy a kultúra és a tudomány centrumai „átrendeződés” előtt állnak. A megfogalmazásaiban ugyanakkor taktikus volt: az Egyesült Államokat „leválasztotta” a győztes Nyugattól. Az USA ugyanis nem volt elégedett a versailles-i békeművel. A békeszerződést nem írta alá, helyette Magyarországgal 1921. augusztus 29-én különbékét kötött.

A Klebelsberg Kuno által létesített és kisebb módosításokkal Hóman Bálint részéről is támogatott magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak rendszere tizennyolc tanéven keresztül működött. Kezdetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalból intézte az ügyeket, 1928-tól pedig az 1927. évi XIII. t. c.-vel létrehozott Ösztöndíj Tanács. A testület elnöke Berzevicky Albert (1853–1936), az MTA elnöke, alelnöke Ilosvay Lajos (1851–1936) egyetemi tanár, ügyvezető igazgatója Domanovszky Sándor (1877–1955) egyetemi tanár volt.

Klebelsberg Kuno tudományos szakemberképzési törekvéseit és az 1920-as évek hazai tudományos élet dokumentumait a kormányzati megrendelésre készült, Magyary Zoltán által szerkesztett és 1927-ben kiadott *A magyar tudománypolitika alapvetése* című tanulmánykötet tartalmazta, foglalta össze. A kötetben „hangsúlyos szerepet kapott” a fiatalok tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen segítséget nyújtó három *magyar intézetről* (Berlin [1927], Bécs [1924], Róma [1927/28]) szóló fejezet. Magyary Zoltán bemutatta, hogy minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színezete és irányultsága. Bécsben elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinben a műszaki és a természettudományok, Rómában pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetőségei ösztöndíjasai és képviselői tanulhattak és kutathattak. A kötet kitért azokra a nyugati kapcsolatokra is, melyek jelentős mértékben hozzájárulnak a hazai tudományos szakemberképzés fejlesztéséhez. Ilyen volt például a *Michigan Agricultural College*. A magyar-amerikai tanár- és diákcseré ügyeinek irányításával megbízott Teleki Pál elérte, hogy a michigani mezőgazdasági főiskola az 1924/25-ös tanévben meghívott két magyar tudóst. Doby Géza (1877–1968), a Közgazdaságtudományi Kar agrokémiai rendes tanára és Kotlán Sándor, az Állatorvosi Főiskolai kórbonctani tanszékének segéd-tanára személyenként évi 1200 dollár ösztöndíjban részesült. A hazai mezőgazdaság számára sokat jelentett a fejlett amerikai mezőgazdasági oktatás és kultúra megismerése: 1926-ban Ballenegger Róbert (1882–1969) kertészeti tanintézeti tanár, a közigazdasági kar egyetemi magántanára fél évig az Egye-

sült Államokban folytathatott tanulmányokat, és cserében egy amerikai kutató dolgozhatott a budapesti állatorvosi főiskolán. Sikerült elérni, hogy főiskolai szintű magyar nyelven folyó oktatás kerüljön megszervezésre a Franklin- és Marshall-kollégiumban és akadémián, valamint a református egyház teológiai szemináriumában, a Lancaster P. A.-ban.

Az Egyesült Államokban működő református egyház 1921-ben magyar tanszéket állított fel, hogy az amerikai magyar ifjak egy és ugyanazon időben és ugyanazon költségekből egyszerre sajátítsák el az ismereteket. A lancasteri főiskolában a magyar nyelv és irodalom, a magyar történelem és Magyarország földrajza témakörben 2–8 félévre terjedő rendszeres előadások megszervezésére került sor. Több kiváló amerikai tudós és pedagógus kezdeményezésére alakult meg 1919-ben az Institute of International Education. Célja a nemzetközi nevelés előmozdítása könyv- és tanárctseré révén. Az Institute megalakulását főleg az a tette aktuális-sága, hogy a világháború után egyre több európai diák kereste fel az Egyesült Államok egyetemét. Németország korábban az idegen diákok centruma volt. Az 1920/21. tanévben Amerikában 8357-en tanultak, míg a német egyetemeknek 6334 idegen hallgatójuk volt. Kívánatosná vált, hogy minél több magyar diák jusson el Amerikába, de az odautazás, valamint az ottani élet és tanulás magas költségei miatt ezt csak az ösztöndíjasok tehették meg. Az ösztöndíjakban az amerikai egyetemen az első világháború utáni években kezdetben a győztes országok diákjai részesülhettek. 1924-ben sikerült egy magyar egyetemi hallgatónőnek megszereznie a Bryn Mawr College ösztöndíját. A következő évben kapcsolat alakult ki az Institute of International Education-nel, amely révén hat ösztöndíjas helyet kaptak a magyar diákok. Ezeket az ösztöndíjakat, személyenként 800–1000 dollár értékben, a poughkeepsie Vesser, bostoni Radeliffe, northamptoni Smith, Mount Holyoke Vellesley és a new york-i Teachers College-ok biztosították. Az 1926/27-es iskolaévben ismét mehettek ösztöndíjas magyar lányok a Smith Vesse és Radeliffe College-okba, egy asszisztens pedig a pittsburghi egyetemre juthatott be. Az amerikanisztika hazai megteremtője, Ország László (1907-1984) nyelvtudományi tanulmányait az USA-ban, a Rollins College támogatásával fejezhette be. Az ösztöndíjasok útiköltségeit Amerikába és vissza a kultuskormány viselte. Az Egyesült Államokban élő magyarok között – a magyar kormány „politika-mentes háttér munkálkodásaival” – szervezkedés

kezdődött meg annak érdekében, hogy adományokkal segítsék az útiköltségekhez szükséges összegek gyűjtését.²²

A két világháború között működő ösztöndíjrendszer eredményességét Schneider Márta és Ujváry Gábor tanulmányai tekintették át.²³ /Szükséges megjegyezni, hogy a források bizonytalansága, nem egységes szerkesztési gyakorlata miatt a kimutatások nem pontosak. A két világháború között ösztöndíjban részesültek pontos száma nehezen kideríthető. A Klebelsberg nemzetgyűlésben tartott beszédeiben és publikációiban meghivatkozott adatok is ellentmondásosak. A tanulmányok²⁴ szerint a korabeli kormányzatok tudományos szakemberképzési törekvéseinek tartalmi tendenciái azonban viszonylag jól körvonalazhatóak. Az ösztöndíjasok száma az 1924/25-ös tanévtől az 1941/42-es tanévig mindösszesen 2562 fő volt. Ez a szám országokénti bontásban 2581 említés, ugyanis néhány ösztöndíjas megosztotta idejét két ország között. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31-es tanévben volt a legtöbb: 241 fő.

A gazdasági világválság következtében az 1931. évi XXVI. t. c. – amely kimondta a kultuszminisztériumi költségvetés csökkentését – jelentősen befolyásolta a külföldön tanuló ösztöndíjasok számát is. Például az Ausztriában (Bécsben) és Angliában tanulók létszáma még a kezdeti nagyságrendet sem érte el. A csökkenés jelentősebb, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a válság nemcsak az ösztöndíjhelyek számát, hanem időtartamát is megrövidítette. Az 1931/32. tanévet követő időszakban egyre több féléves, sőt előfordult, hogy negyedéves ösztön-

22 *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. Szerk: Magyary Zoltán. 454–472.; Vajda (2004) I. m.; Ujváry (2008) I. m.; Pritz (1995) I. m. 243.

23 Ujváry Gábor (1993): *Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944.* Levéltári Szemle, 3. sz. 37–46.; Schneider Márta (1988): *Külföldi ösztöndíjasok (1924–1942).* (kézirat); Pritz Pál (1994): *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében.* Századok, 6. sz. 1078–1116.; T. Kiss Tamás (1988): *Jegyzetek a két világháború közötti művelődéspolitikai elitképzési programjáról.* Felsőoktatási Szemle, 11. sz. 662–674.; T. Kiss Tamás (2007): *A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről.* In. *Apáczai-Napok 2006. Hagyomány és fejlődés.* Tanulmánykötet II. Győr, 2007. Szerk: Lőrincz Ildikó. 197–209.

24 Ujváry (2008): I. m.; Schneider Márta (1989): *Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között.* A Bécsi Magyar Történelmi Intézet és a Collegium Hungaricum. Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest. 205–216.

díjat adott ki a tanács. Az ösztöndíjasok száma az 1936-tól 1939-ig eltelt tanévekben emelkedett. Ezt a növekedést azonban nem az állami ösztöndíjak számának a gyarapodása idézte elő, hanem a megszorodott alapítványok, a fogadó országok és a csereösztöndíjak (Magyar Nemzeti Bank, Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Mezőgazdasági Egyesület), Teleki Pál (1879–1941) gyűjtése, a Deutscher Akademischer Austauschdienst, az Institute of International Education (New York).

A nyugat-európai országokba irányuló kapcsolat építése a harmincas évek második felétől mind nehezebbé vált. Németország viszont egyre több helyet biztosított a magyar diákok számára. Például a Mitteleuropaiweher Wirtschaftstag évenként húsz fiatal fogadott.

Az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésére 1937-ben került sor. Március 4-én megalakult a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma. A kuratórium elnöki funkcióit Teleki Pál töltötte be egészen a vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt kinevezéséig. Az Ösztöndíj Tanácsot Bakay Lajos (1880–1959), Domanovszky Sándor és Heller Farkas (1877–1955) képviselte. A Magyar Nemzeti Múzeum részéről Herzog József (1880–1941), a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségétől pedig Pasteiner Iván (1887–1963) vett részt a testület munkájában. A Kuratórium kinevezett tagjai, Eckhardt Sándor (1890–1969), Gerevich Tibor (1882–1954), Hütl Dezső, Magyary Zoltán (1888–1945), Szekfű Gyula és Szent-Györgyi Albert (1893–1986).

A második világháború kitörését követő időszakban tovább csökkentek az ösztöndíjas helyek, és a meglévők egy része is kiadatlan maradt. Megszűntek a lengyel állami csereösztöndíjak és a finn ösztöndíjak. Angliában és Franciaországban magyar diák nem tanulhatott. Nyugat-Európában csupán néhány British Council és francia köztársasági ösztöndíjas tanult. Növekedett viszont az érdeklődés Bécs iránt. Ösztöndíjasokat Németországba, Olaszországba és Svájcba lehetett küldeni a kiadatlan helyek terhére is. Az 1941/42-es tanévben bulgáriai csereösztöndíjakkal gyarapodott az ösztöndíjhelyek száma az előző évhez viszonyítva.

Országokénti bontásban vizsgálva három ország emelkedett ki a sorból: *Ausztria*, *Németország* és *Olaszország*. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik politikai, a másik intézményi. A Horty-rendszer egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, másrészt Bécsben, Berlinben és Rómában egyaránt működött Collegium Hungaricum. Ausztriát, Németországot és Olaszországot *Franciaország* követ-

te, jóllehet fele annyi ösztöndíjast fogadott, mint Németország, másokhoz viszonyítva azonban így is többet.

Összességében a legtöbb ösztöndíjas *Németországban* tanult, összesen 633 fő. Számuk gyarapodását főként az 1937/38-as tanévtől erőteljesen megmutatkozó alapítványi és csereösztöndíjak idézték elő. Az ösztöndíjak különféle formáit (a bécsit és a berlinit) összevetve azt lehet megállapítani, hogy az állami ösztöndíjasok száma – egy kivételével – Ausztriában volt a több. Róma és Párizs esetében is az abszolút értéknél jobb arányt mutatott Franciaország javára. Vagyis a németországi ösztöndíjasok számát nem az állami ösztöndíjak, hanem a többi államhoz viszonyítva magasabb alapítványi és törvényhatósági csereösztöndíjak növelték.

Az ösztöndíjak összesítése alapján második helyet *Olaszország* foglalta el. Elsősorban Róma fogadott diákokat, itt 550 fő tanult. Az olasz állami, csereösztöndíjak és az egyházi ösztöndíjak jelentősen növelik a létszámot. A magyar állami helyek csökkenésének arányában növekednek az olasz állami és alapítványi helyek. Az 1931/32-es tanévtől a magyar állami csökkent 20-ról 9-re, az olasz állami viszont gyarapodott 10-ről 15 helyre.

A harmadik helyet *Ausztria*, pontosabban Bécs foglalta el. A Bécsi Collegium Hungaricumban 530-an tanulhattak. Itt a legtöbb az állami ösztöndíjasok száma, és elenyésző az alapítványi és a csereösztöndíj típus.

Franciaországban alapvetően kétféle ösztöndíjforma játszott meghatározó szerepet: a magyar állami ösztöndíjak és a francia kormány ösztöndíjai. A francia kormány a tudományos kapcsolatok előmozdítására 1921-ben 10, 1922-ben 6, 1923-ban 10, 1924-ben 8 egyetemi hallgató és két tudós részére adományozott havi 600 francia frankot kitevő ösztöndíjat. Az ösztöndíjak felének odaítélését a francia kormány a magyar kormányra bízta, másik részének odaítélésében szabadon járt el. A francia kormány az 1926/27-es tanévre hat, egyenként 7500 francia franknyi ösztöndíjat adományozott a magyar kormány véleményének figyelembevételével. Cserében a magyar kormány is létesített francia ösztöndíjakat. Az 1925/26-os tanévben 12, a következő tanévben pedig 20 helyet biztosított. Megfigyelhető, hogy 1930-tól kezdve a magyar állami ösztöndíjasok száma ugyan csökkent, a francia állam által biztosított ösztöndíjak száma viszont gyarapodott, egészen az 1939/40-es tanévig.

Valószínű, hogy az *Egyesült Államokba* utazó ösztöndíjasok kategorizálása pontatlan, nem tük-

rözi a valóságot. A források ugyanis nem tüntették fel minden esetben, hogy a fiatalok milyen típusú ösztöndíjjal utaztak ki. Ezért a magyar állami ösztöndíjasok közé sorolódtak azok is, akik a kiutazási költségeiket az ösztöndíjas költségkeretből kapták. A gazdasági válságot követően, majd később (1935-től) politikai okok miatt a statisztikák nem tartalmazták a magyar állami amerikai ösztöndíjasokat. Az alapítványi és csereösztöndíjak viszont szintén ebben az időben jelentkeztek és mutattak ettől kezdve viszonylag állandó számot.

Az 1925/26-os tanévben Oxfordban 3, Cambridge-ben 2, Abedeem-ben 4 és Londonban 5 ösztöndíjas tanult. Angliában a magyar állami ösztöndíjak játszottak döntő szerepet.

Az országok közül még *Svájc* és *Görögország* emelkedett ki a sorból. Svájcban az állami ösztöndíjasok száma a figyelemre méltó. A második világháború idején ugyanis több fiatal tanulhatott az ország oktatási intézményeiben, mint a békeévekben. A görögországi tanulmányokat a Hariseion Alapítvány tette lehetővé.

Meg kell még említeni *Finnországot*, *Svédországot*, *Lengyelországot* és *Észtországot*. Járt ösztöndíjas *Mongóliában* és *Indiában* is. Ezekbe az országokba főként kézi ösztöndíjjal jutottak el tanulni a fiatalok.

Az ösztöndíjak között az államiak voltak a meghatározóak, az összesnek mintegy 59,3%-a volt ilyen. Ezt az alapítványi követte 11,3%-kal, illetve az egyéb állami 9,6%-kal, majd a csereösztöndíjak következtek 7,2%-kal. Amennyiben a kézi és a tansegélyes ösztöndíjasokat is az államihoz soroljuk, akkor az állami ösztöndíjak száma és aránya még jelentősebb. Egyébként ez azért tehető meg, mert ezek az ösztöndíjfajták is abból a költségvetésből kerültek ki, amelyből az államiak. A magyar állami ösztöndíjhelyek csökkenésével párhuzamosan majdnem azonos időben valamennyi ország kormánya növelte a különböző fajtájú ösztöndíjait.

A nem kormányzati szervezetek törekvései a hazai tudományos szakemberképzés érdekében

Klebsberg Kuno energiát fordított arra is, hogy kapcsolatokra tegyen szert olyan nyugati szervezetekkel, melyek képesek (és akarnak is) hozzájárulni a magyarországi tudományos – elsősorban természettudományi – intézményrendszer kiépítéséhez és a szakemberképzés támogatásához. Az ismert dokumentumok alapján állítható, hogy különösen jó munkamegosztás és együttműködés alakult ki a VKM és a Rockefeller Alapítvány között. Palló Gábor szerint: „A Rockefeller Alapítványnak semmi

köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfőlnyhez és hasonlókhöz. A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítségnek onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz. A kulturális kormányzat jóllehet konzervatív eszméket vallott, céljai megvalósítása érdekében mindent megtett még a kozmopolita civiltársadalom felől érkező segítség megszerzéséért is.”²⁵ A klebelsbergi törekvések mögött felfedezhető volt egy olyan szándék is, amely külpolitikai színezetet öltött. Úgy vélte – egyébként jogosan –, hogy a nyugati és az amerikai egyetemeken tanuló magyar fiatalok személyes kapcsolatrendszer építenek ki, s ez hasznot jelenthet az ország számára. A külföldre utazó magyar diákok ezért minden esetben eligazítást kaptak a magyar külügyminisztériumtól, hogy megfigyeléseikről adjanak tájékoztatást.²⁶

Az alapítványt John Davison Rockefeller (1839–1937) 1913-ban hozta létre New Yorkban „az emberiség jólétének az egész világon való emelése” érdekében, mintegy 530 millió dollár alaptőkével. Az alapszabály szerint az alap választmánya februárban, májusban és decemberben ülésezett, hogy ellenőrizze az általa felállított program végrehajtását. Az alap elnöke George E. Vincent (1864–1941). Az alapítvány céljainak megvalósítására három hivatalt állított fel: A *Nemzetközi Egészségügyi Hivatal* (International Health Board) 1913-ban. Ennek főfeladata a közegészségügy gondozása. Európai képviselője Lelskar M. Gunn. A *Kínai Orvosi Hivatal* (China Medical Board) 1914-ben jött létre, az orvostudomány és a közegészségügy Kínában való gondozására. Az *Orvosképzési Osztály* (Division of Medical Education) 1919-ben alakult meg az orvosképzés előremozdítása érdekében. Az alapítvány intézménye viszonylag jelentősebb összegekkel (havi 120 dollárral) támogatta a külföldi tanulmányutakat, utalt ki úgynevezett helyi

ösztöndíjakat. Lehetett pályázni laboratóriumi kutatások támogatására és kísérleti állatok beszerzésére is. A klinikákat, kutatóintézeteket könyvkiadásokkal és orvosi műszeradományokkal is segítette. Az osztály európai képviselője Henry O. Eversole. Az ifjabb John D. Rockefeller 1923-ban megalapította az *International Education Board*ot. Ennek elnöke Wickliffe Rose (1862–1931). Európai állandó képviselője a fizikai és biológiai tudományokra dr. Augustus Trowbridge, a mezőgazdaságra pedig Claude B. Hutchison (1885–1980).²⁷

Az 1920-as években a három Rockefeller szervezet megkezdte kelet-európai működését, és két alapvető célt tűzött ki maga elé: *a természettudomány fejlesztésére épülő egészségügy modernizálását és az orvosképzés korszerűsítését*. Az alapítvány képviselői felkuttatták az ígéretes, tehetséges fiatalokat, és felkínálták nekik, hogy nyugat-európai országok vagy az Egyesült Államok intézményeiben tanuljanak tovább. A Rockefeller Alapítvány megjelenését az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban az a cél is vezérelte, hogy *erősítse a német dominanciával és a Szovjetunióból kiinduló kommunista veszéllyel szembeni ellenállást és támogassa a liberális, demokratikus erőket*. Az alapítvány kezdetben még tartózkodó magatartást tanúsított az országgal szemben. Magyarország Népszövetségbe történt belépését követően azonban felkérést kapott, hogy vizsgálja meg a magyarországi egészségügy helyzetét. Az alap tevékenysége alapvetően három területre terjedt ki. *Intézmények létesítésére és működésének segítésére, laboratóriumok, kutató helyek felszerelésére és ösztöndíjak nyújtására*.

Korántsem a teljesség igényével, csupán az alapítvány szerteágazó munkálkodásának érzékeltetésére íme néhány támogatási forma: a Rockefeller Alapítvány Magyarországon hat kiemelt intézményt támogatott; mintegy 245 000 dolláros támogatásával 1927-ben megépült az *Országos Közegészségügyi Intézet* (1925. évi XXXI. t. c.), amelynek vezetője Johan Béla (1889–1983) egyetemi magántanár lett. Az intézetben több Rockefeller ösztöndíjas dolgozott. Az intézet 1925 és 1940 között összesen 370 000 dollárnyi támogatásban részesült. Az alap hozzájárult a *budapesti, szegedi és pécsi tudományegyetemek, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézetet és az Országos Kémiai Intézet* működési költségeihez. Az alapítvány segítségével Szegeden 1937-ben, majd Debrecenben is *Ápolónőképző Intézet* létesült, megszervezték a speciális *Zöldkeresztes védőnőképzést, közegész-*

25 Palló Gábor (1997): *Tudomány és civiltársadalom*.

A Rockefeller alapítvány magyarországi tevékenysége.

Magyar Tudomány, 2. sz. 237. *A Rockefeller-alapítvány*

Közép- és Kelet-Európában a két világháború között.

Minerva, 1993. 3. sz.; Magyary (1927) I. m. 454–472.

Szükséges megjegyezni, hogy a művészek és a modern művészetek vonatkozásában töltött be hasonló szerepet a két világháború között a *Guggenheim Alapítvány*, melyet Solomon Guggenheim (1861–1949) és felesége, Irine hozott létre 1937-ben. Célja a Hitler által „elfajult művészetek” megmentése és támogatása volt.

26 Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*.

Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 257–259.

27 Magyary (1927): I. m. 454–472.

ségügyi laboratóriumokat hoztak létre. Anyagiilag is támogatta az alap az egészségházak hálózatának megteremtését a tüdő- és nemibeteg-gondozó intézetek megszervezését. A Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ a bankoktól, gyáraktól, biztosító intézetektől összegyűjtött pénzzel segítette a program megvalósulását.²⁸ A Rockefeller-ösztöndíjként a Cambridge-i Egyetem Biokémiai Intézetében kutató Szent-Györgyi Albert, amikor hazajött Magyarországra, akkor 1931-ben a Rockefeller Alapítvány 119 ezer dollárt adományozott a szegedi egyetemnek. Az alapítvány kérésére létrehozott tudományos tanács Szent-Györgyi Albert elnökletével rendelkezett a támogatások célszerű felhasználásáról. A támogatásból jutott a fizikus Bay Zoltán (1900–1992) által létesített laboratóriumnak is. Az alapítvány a további években is támogatta a szegedi egyetemet. Szent-Györgyi Albert kutatásait egyébként egy másik amerikai cég, a Josiah Macy jr. Alapítvány is segítette. A hazai kutatók és laboratóriumok többsége ugyan szerény támogatásban részesült, de sok esetben ez is jól jött. Zemplén Géza (1883–1956) professzor, a Műszaki Egyetemen létesült Szerves Kémiai Intézetet például aligha tudta volna az 1930/34 között kapott segélyek nélkül fenntartani. Támogatásban részesült a Szegedi Tudományegyetem Ásványtani, Geokémiai és Kőzettani Tanszéke, amely lehetővé tette, hogy Koch Sándor (1896–1983) és Mezősi József professzorok gyarapítsák az ásványgyűjteményt. A Soproni Botanikus Kert alapítványi támogatással építhette meg a kísérleti üvegházát. Az alapítvány nemcsak az 1920-as évek elején támogatta jelentős nagyságrendű tudományos könyv és kiadvány adományozásával a hazai intézményeket²⁹, hanem később is. Az MTA Csillagvizsgáló Intézete például megkapta a háború alatt beszerezhetetlen kiadványokat, az *Astrophysical Journal* 1942–'46, illetve az *Astronomical Journal* 1941 és '47 között kiadott köteteit.

A Klebelsberg Kuno és a Rockefeller Alapítvány közötti kapcsolatra jó példa az a levél, melyet, már nem miniszterként, 1932. június 6-án írt az alapnak. A kormányzati támogatás jelentős csök-

28 Nyolcvan éve kezdte meg működését az Országos Közegészségügyi Intézet. <http://209.85.129.132/search?q=cache:gMxiK8KzG1gJ:www.oek.hu/oekfile.pl%3Ffi> Letöltve: 2009. 02. 09.

Gayer Gyuláné: *A zöldkereszt a „produktív” szociálpolitika része*. <http://209.85.129.132/search?q=cache:zcc3pxmCyywJ:www.fszek.hu/szociologia/zss>. Letöltve: 2009. 02. 09.

29 Közművelődés, 1924. 10. sz. 387. Minerva, 1993. 3. I. m.

kentése miatt segítséget kért a *Természettudományi Nemzeti Alap* számára és az *ösztöndíjak* fedezéséhez. A levelében megírta, hogy „Az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 pengőt bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 pengőre apadt. A csökkenés itt 120 000 pengő, vagyis 80%. E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200 000 pengőnyi összeg adományozásával. Ebben az esetben ugyanis a Természettudományi Nemzeti Tanács képes lesz arra, hogy eredeti hivatásának teljesítésén túl az egyetemeket ellássa ... berendezésekkel is, amelyek szükségesek a kutatásokhoz...”³⁰ Klebelsberg arra is kérte az alapítványt, hogy az ösztöndíjak 73,5%-os csökkentése miatt segítsen „a felnövekvő tudósnevezdéken ... és a magyar tudományon ... az 1932/33-as kritikus költségvetési évben”. Az Ösztöndíjtanács számára 360 000 pengőt kért, lehetőleg egy párizsi bankban letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.³¹

A levél megfogalmazásában néhány figyelemre méltó gondolat is felfedezhető, amely jól jellemezte Klebelsberg tudományos szakemberképzési stratégiáját és taktikáját. A – mai szóhasználattal *civil* szerveződésű – Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő, már nem kultuszminiszter (ha úgy tetszik, állampolgár) Klebelsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az *autonóm szerveződésű* Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében az sem került el a figyelmét, hogy – igazodva az alapítvány alapvető célkitűzéséhez – nevesítse a segély fő rendeltetését, hangsúlyozva, hogy a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség.

Palló Gábor, a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományos szakemberképzésben – különösen az 1920-as években – a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látta.³² Az alap a fiatal és az „érettebb” tudósok, szakemberek külföldi tanulmányútjait egyaránt támogatta. Többek között a matematikus Radó Tibor (1895–1965) 1928-ban Németországban, majd az USA külön-

30 A Klebelsberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. jún. 6-án. *Természet Világa*, 1989. 9. sz. 390.

31 A Klebelsberg-levél. I. m. 391.

32 Palló (1997): I. m. 239.

bőző egyetemem folytathatta kutatásait, Angyal András (1902–1960) orvos, pszichológus 1932-ben a Yale Egyetemen tanulmányozhatta a kultúra befolyását az egyéniség visszafojtására. Selye János (1907–1982) a Rockefeller-ösztöndíj elnyerésével 1931-ben az Egyesült Államokba távozott. Később a kanadai Montrealban telepedett le, ahol előbb a McGill angol egyetemen, majd az Université de Montréal francia egyetemen az Institut de Médecine et de Chirurgie Expérimentales kutatóintézet vezetésére kapott kinevezést. Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) 1933/34-ben a Harvard Egyetem gyermekklinikáján folytatott az emberi szervezet folyadékháztartására vonatkozó kutatásokat. Sántha Kálmán (1903–1956) professzor 1936-ban dolgozhatott külföldön. Az International Education Board az 1924/25-ös tanévtől nyújtott ösztöndíjai átlagban havi 120 dollárt tettek ki 12 hónapon át, de biztosították az utazási költségeket és a tandíjakat is. Az alap előnyben részesítette azokat, akik 35 évnél nem idősebbek, és a kémia, fizika, biológia, mennyiségtan vagy mezőgazdaságtan művelésével foglalkoztak. Az ösztöndíj célja a tudományos szaktapasztalatok nemzetközi viszonylatokban történő kölcsönös kicserélésének a segítése. Az alap az 1924/25-ös tanévben például három mezőgazdasági ösztöndíjat adott, melyeket a földművelésügyi miniszter jelöltjei kapták meg. Palló Gábor összesen 205 olyan személyt tudott azonosítani, aki 1956 előtt személyes támogatást kapott, többségében ösztöndíj, kisebb részben műszervásárlási segély formájában. „A támogatottak között a legtöbben az orvoslással összefüggő területekről kerültek ki, 75-en, valamint 19 nővér. A kémikusok száma 18, a közgazdászoké 12, biokémikusoké 5, biológusoké 6 volt, fizikus csak 4, matematikus 5, politikus, politológus 6. A nevek között kiemelkedő személyiségek sorakoznak. Törő Imrétől (1900–1993) Straub F. Brunóig (1914–1996), Laki Kálmántól (1909–1983) Schulek Elemérig (1893–1964), a pszichológus Kardos Lajostól (1899–1985) Lissák Kálmánig (1908–1982) és Haynal Imréig (1892–1979) vagy a kolloidikus Buzágh Aladárig (1895–1962) stb. Ide számíthatjuk azokat a világhírű magyar tudósokat, akik már külföldön kaptak Rockefeller-támogatást. Mindegyiknél talán Hevesy Györgyöt (1885–1966), aki freiburgi intézetét az alapítványnak köszönhette, és a Bohr-intézetben is az alapítvány fedezte világszínvonalú kutatásait. Neumann János (1903–1957), Pólya György (1885–1987), Szilárd Leó (1898–1966), Teller Ede (1909–2003), a kémikus Farkas László, a közgazdász Balogh Tamás

(1906–1981) és még sokan szintén a támogatottak közé tartoztak pályájuk valamely pontján.”³³

A hazai tudományos szakemberek fejlesztésében jelentős helyet foglalt el egy másik szervezet is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanalásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, Smith Jeremiah (1870–1935) amerikai állampolgár a Magyarország részéről neki megállapított tiszteletdíjat nem vette fel. A magyar kormány ezért távozásakor, érdekeit megörökítendő, a megmaradt 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti József-Műegyetemet végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokban folytathatták tanulmányukat. Az alapítvány elnöke Domanovszky Sándor volt.³⁴ Az ösztöndíjak az 1927/28-as tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg. Többek között Rázsó Imre (1904–1964) gépészmérnök, mezőgazda, műszaki egyetemi tanár 1937-ben Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével egyéves tanulmányutat tehetett az Egyesült Államokban és Kanadában a traktorgyártás, a mezőgazdasági munkaszervezés és termelési módszerek tanulmányozása céljából. A Smith Jeremiah ösztöndíj segítségével végezte 1928-ban a televízióval kapcsolatos kutatásait Tihanyi Kálmán (1897–1947), Vörös Imre (1903–1984) gépészmérnök, egyetemi tanár az ösztöndíj segítségével 1929–30-ban 14 hónapos tanulmányutat tett az Egyesült Államokban.

Klebelsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” végett, a természettudományok támogatása érdekében a VKM költségvetésében elkülönített pénzalappal 1926-ban létrehozta a „félig nem kormányzati szervezetet”, a *Természettudományi Nemzeti Alapot*. A kutatásokba bevonta a magántőkét is. Személyes tekintélye és kapcsolatai révén alapította meg a *Széchenyi István Tudományos Társaságot* a gyakorlati fontosságú kutatások (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, pénzügy) finanszírozására. A társaság élén regnált elnökök Popovics Sándor (1862–1935) és Ilosvay Lajos, a főtitkár Schimanek Emil (1872–1955) volt. A szenátusnak 70 választott és 10 meghívott tagja volt. Az operatív döntéseket a szűk körű ügyvezető bizottság hozta meg. A társaság állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez

33 Palló (1997): I. m. 240. o.

34 Magyar (1927): I. m. 468. o.

vezettek. Ilyen volt például a barnaszénkészletek jobb és hatékonyabb felhasználásával foglalkozó program. Az alap és a társaság 1927 és 1944 között több millió pengővel segítette a természettudományi kutatásokat. A Természettudományi Nemzeti Alap 1925/26-ban egymillió 160 ezer pengővel támogatta az egyetemek és intézmények laboratóriumi felszereléseinek kiegészítését és korszerűsítését. Az alap az 1929/30-as költségvetési évben 150 000 pengővel gazdálkodott. Évente általában 18–20 kutató munkáját segítette különböző nagyságrendű összegekkel. Az alap pénzügyeinek kezelését az 1930. évi VI. t. c. értelmében a *Természettudományi Nemzeti Tanács* végezte. A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professzorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkották. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően Tangl Károly (1869–1940), majd Zimmermann Ágoston (1875–1963) látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, Tangl Károly, 1936-tól Mauritz Béla (1881–1971) végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig. Az elnökség munkáját 12 tagú intézőbizottság segítette, olyan tudósokkal, mint Szent-Györgyi Albert, Szily Kálmán (1838–1929) és Teleki Pál. A kérvényeket a tudományáganként alakított szakbizottságok bírálták el, és ők tettek javaslatot a támogatásokra. Az éves támogatásból elsősorban az orvostudományok kutatói részesültek (45%), ami összefüggött azzal, hogy a határtudományok (biokémia, radiológia, gyógyszervegytan stb.) kutatását is ide sorolták. A kémia és a fizika kutatása általában azonos arányban kapott támogatást (12–15%). A kémiai kutatások között például Issekutz Béla (1886–1979), Varga József (1891–1956) és Zemplén Géza a segélyek felhasználásával nemzetközileg is jelentős eredményeket értek el. Az alap számos fiatal, tehetséges vegyész pályafutását segítette. A Budapesti Tudományegyetemen folyó fizikai-kémiai kutatások támogatására megítélt összegekből 1931/32-ben Erdey-Grúz Tibor (1902–1976) a reverzibilis, illetve irreverzibilis elektrolitikus fém- és hidrogénleválás feltételeinek tanulmányozására; 1934/35-ben az ezüst egykristályok növekedésének vizsgálatára; 1936/37-ben pedig az elektrolit-oldadékok szerkezetének kutatására kapott több ezer pengő támogatást. Lengyel Béla (1903–1990) 1932/33-ban az üveg elektrokémiai vizsgálataira, később pedig a cellulóz szerkezeti vizsgálataira részesült ezer-ezer pengő támogatásban 1939/40-ben. Az alap 1932 és 1939 között folyamatos támogatásban részesítette Schay Gézát (1900–1991), aki reakciókinetikai kutatásokat foly-

tatott. A Természettudományi Nemzeti Alapból 1926 és 1944 között a természettudományos kutatások összesen másfélmillió pengő meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15 százaléka a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.³⁵

*„Messzire kell menni ahhoz, hogy a szak/ember látszódjék”?!*³⁶

Hosszasan lehetne sorolni azoknak a tudományos nagyságoknak a nevét, akiket a politikai, a társadalmi környezeti korlátok, intézmények készítették arra, hogy távozzanak szülőföldjükről, lakóhelyükről, az országból, vagy „Prokrasztész-ágyba” kényszerítetten, visszavonultan, tetteiket, eszméiket félremagyarozó rágalmak közepette, esetleg teljes ismeretlenségben éljék le az életüket. Munkáságuk eredményeit, lényegét az örökös támadás, az értetlenség, az irigység és a rosszindulat próbálta megsemmisíteni. Hosszasan lehetne sorolni azoknak a tudósoknak a nevét, akik külföldön világraszóló eredményeket értek el, s akikre szülőhelyük, városuk, volt iskolájuk, munkahelyük vagy a mindenkori kormányok csupán egyetlen apropóból hivatkozhatnak: nevezetesen, hogy az illető személy

35 Kovács Géza (1989): *A tudománypolitikus Klebelsberg*. Természet világa, 9. sz. 387.; Móra László (1989):

A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. Magyar Tudomány, 9. sz. 773.; Móra László (1988/89): *Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése*. Technikatörténeti Szemle, 177–193.; Móra László (1990/91): *A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások*.

Technikatörténeti Szemle, 63–78.; T. Kiss Tamás (1997): *A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években*. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 42. 38–49.; Palló Gábor (2002): *A „Magyar jelenség” és a kémia*. Fizikai Szemle, 4. sz. 108.; A Magyarországról emigrált tudósoknak az 1989/90 utáni rendszerváltozás miniszterelnökei és a Magyar Tudományos Akadémia elnökei is rendszeresen azt üzenték, hogy „várják” hazajövetelüket. Nem vették figyelembe, hogy a nemzetközi, európai és a hazai gazdasági, politikai és társadalmi állapotok jelentősen át/alakultak.

36 Az 1970-es évek első felében folytatott tanyakutatásaim során említette egy bordányi ember, amikor elköszöntem tőle. „Ebből az országból távozni, messzire kell mennie, meg kell halnia az embernek ahhoz, hogy becsüljék”. T. Kiss Tamás (2001): *„Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...”* Krónikás, 4. sz. 10–12.; T. Kiss Tamás (2008): *„Akinek nincsen múltja, annak szegényebb a jelene is, avagy messzire kell menni ahhoz, hogy valaki látszódjék...”* In: *Anáragógiai és közművelődés*. A 2006. szeptember 26–27-ei Durkó Mátyás Konferencia és Jubileumi Szakmai Találkozó konferenciakötete (szerk.: Juhász Erika). Debrecen, 2008. 111–115.

szülőháza, lakóhelye az ország valamelyik településén található, rövidebb-hosszabb ideig itt vagy ott élt, tanult, dolgozott, esetleg magyar, Magyarországról származott. A tudósaink személyét erő értefen és értelmetlen kritikák, teljesítményeik lekcinsnylése, agyonhallgatása, majd a rehabilitációk, a megkésett elismerések, posztumusz kitüntetések jelzik, hogy a magyar tudományos életben mekkora rombolások történtek.

Különösen felerősödött ez a jelenség a politikai rezsimnek gyakori változásairól „elhíresült” 20. században. Történelmi okokból bizonyos karrier-utak már az Osztrák–Magyar Monarchia idején elzáródtak. Elsősorban a zsidók számára az „úri pályák” – a jog, a politika – hozzáférhetetlenek voltak, ezért a természettudományok művelésében és a szabadfoglalkozású pályákon keresték boldogulásukat. A magyar tudósok közül az 1920-as évek elején egyre többen kényszerültek arra, hogy a nyugati országokba, elsősorban Németországba távozzanak. Klebelsberg az 1920-as évek végén ugyan erőfeszítéseket tett, hogy hazahívja a külföldön dolgozó magyar tudósokat.³⁷ Kezdeményezése nem tekinthető előzmény nélkülinek. Már Széll Kálmán (1843–1915) miniszterelnöksége (1899. 02. 26. – 1903. 06. 27.) idején 1902/3-ban javasolta, hogy a kivándoroltak népes seregét csak a munkafeltételek megteremtésével lehet hazacsábítani. Klebelsberg fontosnak tartotta a külföldi magyarság és a magyar állam összefogását. A miniszter kultúrpolitikáját támogatta a *Külföldi Magyarok Szövetsége* és a *Külföldi Magyarság (1920–1925)* című lap, amely különböző adományokkal, könyvküldeményekkel igyekezett erősíteni az óhaza iránti érzéseket, és ápolni a magyar identitást, támogatva a Magyarország irányában lojális szellemi és politikai mozgalmakat, szembeszállva a meglehetősen befolyásos 1918–1919-es baloldali emigráció „minden rossz, ami a Horthy-Magyarországról indul” álláspontjával és tevékenységével. A miniszter 1929. május 5-én a Pesti Naplóban – sajátos megfontolás alapján – Ady Endre (1877–1919) köteté, az *Új versek* (1906) nyitódarabjának sorait kölcsönvéve „Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?” címen írt vezércikkében személyesen is megszólította a tudományok külföldön élő magyar képviselőit. Klebelsberg írásában arról értekezett, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat szerinte a nyugati hatás kétféleképpen érinti. „A szellemi tu-

dományokban, hogyha út is veszünk külföldi szempon- tokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegyet érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosz- szulja magát, ezek számára Dévénynél szélesen ki kell tárnai a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentől többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, fő- képp új energiákkal.” A miniszteri felhívás csekély eredménnyel járt. A Rockefeller Alapítvány támo- gatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert Cambridge-ből a fiatal Szent-Györgyi Albert 1930-ban véglegesen hazajött. (Egyébként Klebelsberg nem élte meg Szent-Györgyi Albert 1937-ben kapott Nobel-díját). A miniszter hívó szavaira az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozó, magukat többen emigránsnak tekintő kutatók közül pél- dául Hevesy György (1885–1966), Kármán Tódor (1881–1963), Szilárd Leó (1898–1964), Polányi Mi- hály (1891–1976), Szegő Gábor (1895–1985), Teller Ede (1908–2003), Wigner Jenő (1902–1995), a ma- tematikus Szász Ottó (1884–1952), Fekete Mihály (1886–1957) és még sokan mások nem reagáltak érdemlegesen. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de nem éltek vele. Az elutasításban közre játszott a nume- rus clausus³⁸ (1920. évi XXV. tc.), amely – bár ezt

38 Klebelsberg Kuno „...invitált meg minket Svábhegyre éppen a numerus clausus ügyében ... úgy emlegette a numerus clausust, mint fájó helyzetet, amelyet ő itt talált, amelynek nehézségeit és kellemetlenségeit orvosolni akarja és minket egyenesen felkért arra, hogy mi forduljunk ő hozzá, és ha mi az egyetemre be akarunk ajánlani ifjakat, akkor nagyon szívesen áll a mi rendelkezésünkre ... éltünk is ezzel az engedelemmel, de fájdalommal kell megállapítanom, hogy az egyetemi tanács előtt nem volt nagy tekintélye a kultuszminiszter úr protekciójának.” Részlet Vázsonyi Vilmos a nemzetgyűlés indeminatási vitájában 1925 december 17-én elhangzott szavaiból. Vö: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. Második kötet. Budapest, Az Országos Vázsonyi- emlékbizottság Kiadása, 1927. 448.

„Nem csinálók titkot abból, hogy én a numerus clausust elvileg nem hyleslem. Mert egy nemzetnek csak az állhat érdekében, hogy minél több kiművelt tagja legyen. Mi azonban egészen sajátos helyzetbe kerültünk. Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszaözlött erre a maradék Magyarországra... Hogy a pécsi egyetemre nagyobb számban mentek nem keresztény ifjak, annak egyszerű magyarázata... a budapesti egyetem úgy vélekedik, hogy a tényleg felvették öt százaléka lehet izraelita, a pécsi egyetem pedig akként, hogy a kultuszminiszter által engedélyezett numerus clausus

37 Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok*. Oktatáspolitikai és Magyarországon. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum, 120–131.

A zsidó hallgatók aránya a felsőoktatásban, 1920 és 1935 között

Év	%
1920	10,4
1921	11,6
1922	11,2
1923	10,4
1924	9,5
1925	8,9
1926	8,2
1927	8,0
1928	8,4
1929	9,0
1930	10,0
1931	11,9
1932	12,0
1933	11,1
1934	9,7
1935	8,3

(Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1920–1935)

expressis verbis nem mondta ki – az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg. A zsidó népesség ellen gerjesztett közhangulat, a keresztény egyházak bizonyos körei által is támogatott politikai döntés ellenére az 1920. évi XXV. tc. végrehajtása nem valósult meg teljes egészében, különösen a vidéki egyetemeken,³⁹ de alkalmas volt arra, hogy bizonytalanságot, félelmet keltsen a hazai zsidóság körében.

Az első világháború idején a magyar kormányzat indokaihoz nagyon hasonló indíttatásból valási és faji alapú korlátozásokat vezettek be a

öt százaléka. Minthogy a pécsi egyetemenél előfordult az az eset, hogy egyes beiratkozott keresztény ifjak elmaradtak, az izraeliták pedig megjelentek, előállt az a helyzet, hogy a tényleges létszámban nagyobb volt az izraeliták száma az öt százaléknál.” – mondta Klebelsberg a nemzetgyűlés indemnitási vitájában. Vö: BCT, 403–404. Feltételezhető, hogy az egyetemekre bejutott zsidó fiatalok aránya magasabb lehetett, mint amit a Statisztikai Évkönyv közölt. A statisztika nem tartalmazta a kikeresztelkedetteket.

³⁹ *Bethlen István titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 256–257.; Nagy Péter Tibor (2002): I. m. 42–43.

legnevesebb amerikai egyetemeken is (Harvard, Columbia, Cornell, Yale, Boston University stb.). Noha szövetségi törvénybe nem iktatták, az egyetemi szintű korlátozások az 1950-es évekig léteztek az USA-ban. Az első példát egyébként Oroszország szolgáltatta, ahol már 1887-től – kifejezetten és bevallottan antiszemita éllel – numerus clausus-jellegű jogszabályok voltak érvényben, amelyeket csak 1917-ben töröltek el.

Klebelsberg megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ambivalens módon viszonyult a törvényhez. Mindezt részint indokolhatta a zsidó nagytőkésekhez fűződő sokszálú személyes kapcsolatrendszere, részint kormányzati politikusként való szerepvállalása. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vett a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. A miniszter 1925. december 10-én a Népszövetség genfi ülésén tartott beszédében átmeneti szabályozásról beszélt. A Bethlen-kormány Klebelsbergét a hazai zsidó nagytőkéhez fűződő kapcsolatai miatt 1927-ben ismét Svájcba küldte, hogy tárgyaljon a magyar gazdaság stabilizálását és a pengő bevezetését jelentősen befolyásoló Népszövetség égisze alatt a zsidóság képviselőivel. Klebelsberg, aki a nemzetgyűlésben gyakorta kijelentette, hogy „személy szerint nem

ért egyet a törvénnyel”, amikor az általa átdolgozott szövegváltozat alapján 1928 elején törvény-módosításra került sor (1928. évi XIV. tc.), Bethlen István miniszterelnöknek küldött levelében mégis azt írta, hogy „a törvény lényege megmentésre került”.⁴⁰

Az első világháborút követő években nemcsak a numerus clausus miatt távozott külföldre, maradt idegenben számos tehetséges magyar fiatal tudós, hanem a trianoni békediktátum okán előállt helyzet miatt is. Az egyharmad területére szűkített Magyarországon alapvetően egy nemzetközi mércével mérhető egyetem maradt, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem. A világháború utáni Németország, amely már a 19. század végén is a világ jelentős tudományos centrumának számított, és szinte valamennyi tartományának volt egyeteme, az 1920-as években különösen erős vonzerőt jelentett az alapvetően a német kultúrkörhöz kötődő magyarországi tudósok számára.⁴¹

Az 1930-as évtized közepétől Németországban alapvető politikai változásokra került sor, a totális hatalmat megragadó náciizmus, majd az Európában teret nyerő fasizmus „szellemirtó”⁽⁴⁰⁾ ideológiája jelentősen átrendezte az európai tudományos élet tartalmát és szerkezetét. Ennek következtében számos kutató kényszerült arra, hogy még a kontinensről is távozzon. Sokan – köztük magyar tudósok – kerültek olyan helyzetbe, hogy kezdetben szakmai pályájuk vált reménytelenné, később már az életük is veszélyben forgott. Ez a sajnálatos körülmény tette lehetővé, hogy aránylag könnyen megszerezhetővé vált az a hatalmas szellemi érték, melyet az emigráló tudományos szakemberek képviseltek. A fogadó államnak vagy államoknak ugyan nehézségeik támadtak, hiszen nehezen voltak képesek annyi kutatói/oktatói munkahelyet teremteni, amennyit a menekülő kiválóságok igényeltek volna. A tudósok/oktatók befogadása – „megszerzése” –, a legjobbak közül történő válogatás hosszabb távon „jó befektetésnek” látszott. A tehetséges fiatalok és tudományos szakemberek Kelet-Európából az 1920-as évektől történő Nyugatra távozása, Amerikába menekülése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a tudományosság központja Európából áthelyeződött az Egyesült Államokba. Hogy ez folyamat megtörténhetett, abban hatalmas szerepet töltött be a Rockefeller Alapítvány, még akkor is, ha a menekítésben elsősorban a ter-

mészettudományok és ezen belül is a biológia, a kémia és az orvostudomány képviselői foglalhattak el vezető helyet. Warren Weaver (1894–1978), alapítványi megbízottként 1933 májusában körbeutazta Németországot, és megtapasztalta az antiszemitaizmus jelentkezését az egyetemeken. Visszatérve az Egyesült Államokba részt vett az *Elüldözött Német Tudósokat Segítő Rendkívüli Bizottság* (Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars) megalakításában. Az utána következő hét évben a Rockefeller Alapítvány 775 000 dollárt fordított a tudósok elmenekítésére.⁴²

A második világháború utáni magyar tudományos élet és elitképzés a hidegháború miatt új helyzetbe került. A nemzetközi viszonyok romlása ellenére néhány magyar tudós még ellátogathatott az Egyesült Államokba. Részt vehettek 1947 júliusában az V. Nemzetközi Gyermekgyógyászati Kongresszuson és ellátogathattak a Harvard, a Philadelphiai és a Baltimore-i egyetemre. A gyermekgyógyász Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) VKM-nak készített feljegyzésében szorgalmazta az amerikaiakkal fenntartandó tudományos együttműködés fontosságát, s arra is kitért, hogy a Rockefeller Alapítvány szívesen nyújtana ehhez támogatást. Az amerikai–magyar kapcsolatok 1947-től megszakadtak. A magyar kormány visszautasította a Rockefeller Alapítvány támogatását.⁴³ A belpolitikai átrendeződés hatására az MKP (Magyar Kommunista Párt) Magyarországot az új tudományos központ, a Szovjetunió felé orientálta. Ideológiai és politikai tisztogatás vette kezdetét a hazai tudományos életben. A Magyar Tudományos Akadémia az 1950-es években számos tudóst zárt ki a soraiból. Erre a sorsra jutott – a teljesség igénye nélkül: Alszegehy Zsolt (1888–1970) irodalomtörténész, Andreánszky Gábor (1895–1967) botanikus, Balogh Jenő (1864–1953) jogtudós, Alföldi András (1885–1981) régész, Abay Neubauer Gyula (1891–1978) közgazdász...⁴⁴

A kelet-európai országokban kiépülő totalitárius rendszerek, valamint a tudományos kutatók, az elért eredmények oktatási szabadságának

42 Darwin H. Stapleton (1997): *A Rockefeller Alapítvány, menekült tudósok és atomtechnika*. Fizikai Szemle, 3. sz. 102.; Palló Gábor (2002): *The „Unacceptables”*: American Foundations and Refugee Scholars between the Two Wars and after. Magyar Tudomány, 3. sz. 376.

43 N. Szabó József (1998): *A magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 133.; Tamás Pál (1982): *A tudománypolitika modelljei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

44 A rendszerváltozás után az MTA 1989-ben számos tudóst rehabilitált.

40 Szeffkú Gyula (1917): *A magyar állam életrajza*. Dick Manó kiadása, Budapest.

41 Ormos Mária (2008): *Szellemtörténet Európában*. Magyar Tudomány, 3. sz. 272.

veszélyeztetése, továbbá az áltudományosság intézményesítése⁴⁵ miatt az Egyesült Államok a még reménykedő kutatók és többek számára újra menedék hely lett. A tudományos szakemberek köréből megindult újabb kivándorlási hullámhoz a Rockefeller Alapítvány ismét jelentős segítséget nyújtott. Elmenekült Szent-Györgyi Albert, akit sokan követtek. Többek között 1947-ben a történész Borbula Ida (1900–1981), a sejtbiológus Klein György (1925–), 1948-ban Bay Zoltán (1900–1992), az antropológus Borhegyi István Ferenc (1921–1969).

Az 1956-os politikai forradalmat és szabadságharcot leverő szovjet Vörös Hadsereg utáni időszak tovább fokozta a hazai tudományos elit emigrálási törekvéseit. Nemcsak az atomfizikus Faragó Péter (1918–2004), a matematikus Lakatos Imre (1922–1974), a fizikus Muray Gyula (1930–1991), hanem rajtuk kívül még számos nemzetközi híresszert tett tudós kényszerült arra, hogy elhagyja az országot, az Egyesült Államokba, vagy valamelyik nyugati országba távozzon.

A magyar tudósok 20. századi e/migrációit jóllehet döntően a politikai és a gazdasági viszonyok határozták meg, mégsem hagyható figyelmen kívül a tudományos élet alakulását mindenkor befolyásoló – politikától nem mentes – kettős szerkezet.

Egyrészt a tudomány nemzetközi világában időről időre úgynevezett centrum–fél-periféria–periféria viszonyok alakultak ki. Centrum volt például a 18. században és a 19. század elején a kémia területén Franciaország, és periféria, amely szorosan kapcsolódott a centrumhoz, például Magyarország egész tudományos rendszere a II. világháborúig, amely a német mintát követte.⁴⁶ Mind a centrumnak, mind a fél-perifériának és perifériának mindig megvolt és ma is megvan a maga helye és szerepe a tudományos élet alakulásában és innovációjában.

45 Szovjetunióban a tudományos élet színvonalát ebben az időben – többek között – olyan „kutatók” fémjelzték, mint Trofim Gyenyiszovics Liszenko ukrán származású biológus, Ukrajna Tudományos Akadémiájának (1934) és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának (1939) tagja, Ivan Vlagyimirovics Micsurin agrobiológus, növénynevelő, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tiszteletbeli tagja. A „liszenkóizmus” a szovjet tudomány kegyetlen, megtorló jellegű ága volt, akik vele szemben ellenvéleményt fogalmaztak meg, azok könnyen a Gulagon végezhettek.

46 Palló Gábor (2001): *Az európai egyetem funkcióváltozásai*. In: Felsőoktatás-történeti tanulmányok. Budapest, Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza. Szerk: Tóth Tamás. III. <http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/pallo.htm> Letöltve: 2009. 02. 14.

Az egyik feltételezi a másikat, mi több, csak együtt létezhetnek, néha igencsak sajátos, sőt nem konfliktusok nélküli viszonyok közepe.⁴⁷

Másrészt a hazai egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó, ambiciózus és tehetséges fiatalok számára a helyi értékelési és viszonyítási alapok sokszor annyira szűk kereteket és kényszereket is jelentettek – nemcsak a múltban, hanem a jelenben is –, amelyek felerősítették a jól felszerelt, korszerű műszerezettséggel, kiváló tudósokkal rendelkező, kreatív szellemiséggel rendelkező nemzetközi tudományos centrumok vonzerejét.⁴⁸

Az 1989/90. években bekövetkezett politikai rendszerváltás felerősítette és vonzóvá tette a hazai tudományos elit körében, a tudományok nemzetközi világában tapasztalható centrum–fél-periféria–periféria szerkezetben történő szakmai és egzisztenciális előrelépés potenciális lehetőségét. Ennek reményében számos fiatal kutató hagyta el az országot, vállalt munkát kutató intézetekben, multinacionális vállalatoknál. A társadalom számára azonban bizonyossá vált, hogy az Európai Unióhoz történt csatlakozás – hasonlóan a gazdasági élet terein bekövetkezett piacszerzésekhez – magában rejt a hazai tudományos potenciál, a szellemi tőke, az új „marslakók” felvásárlásának veszélyét is.⁴⁹

47 T. Kiss Tamás (2009): *Tudás centrum és (regionális) identitás*. In: *Professori Salutem*. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére (szerk.: Bajusz Bernadett, Bicsák Zsanett Ágnes, Fekete Ilona Dóra, Jancsák Csaba, Tornyi Zsuzsa Zsófia). Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 219–230.

48 Palló Gábor a „centrum–periféria” szerkezetben a „vonzás–taszítás” sajátos viszonyait is látta. Hevesy György, Békésy György és Wigner Jenő esetére hivatkozik. Palló (2004): I. m. 43–44. és 53.; Palló Gábor (1985): *„Egy boszorkányper története: Miért távozott el Hevesy György Magyarországról?”* Valóság, 7. sz. 77–89. Az MTA tagjai közül, az 1950-es években politikai és ideológiai okokból eltávolított akadémikusokat, ellehetlenített tudósokat kizáró szemlélet a Kádár-korszak „megengedő viszonyai közötti vidéki továbbélését” érzékeltette Bánlaky Pál-Varga Csaba (1979): *Azon túl ott a tág világ*. Budapest, Magvető. Tanulságos kutatási témát képezhetne az, hogy Magyarországról az eltelt évtizedekben miért, milyen indokok alapján és hány tudós távozott külföldre, elsősorban a nyugati országok egyetemére és kutatóintézetéibe.

49 Marx György (2000): *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Az alábbi munkában következetesen a „magyar jelenség” kifejezés szerepel: Palló Gábor (2004): *Zsenialitás és korszellem. Világhírű magyar tudósok*. Budapest, Áron Kiadó.